

ԷԿՈԼՈԳԻԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔ/ENVIRONMENTAL LAW/ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ПРАВО

<https://doi.org/10.59546/18290744-2025.10-12-48>

ԿԱՐԵՆ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

Բարձրագույն դատական խորհրդի անդամ

KAREN TUMANYAN

Member of the Supreme judicial council

КАРЕН ТУМАНЯН

Член Высшего судебного совета

**ՇՐՋԱԿԱ ՄԻՋԱՎԱՅՐԻ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅԱՆ
ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ**

PROBLEMS OF IMPLEMENTATION OF ENVIRONMENTAL LAW

ПРОБЛЕМЫ ПРИМЕНЕНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ПРАВА

Ներածություն

Ժամանակակից սահմանադրաիրավական մտածողության մեջ շրջակա միջավայրի պաշտպանությունը դիտարկվում է ոչ միայն որպես պետական քաղաքականության ուղղություն, այլև մարդու հիմնարար իրավունքների իրացման (ապահովման) նախապայման: Բարենպաստ շրջակա միջավայր ունենալու իրավունքը համակարգային կերպով փոխկապակցված է մարդու կյանքի, առողջության, արժանապատիվ ապրելու և անձի ազատ զարգացման իրավունքների հետ՝ պետությունից պահանջելով ինչպես չմիջամտելու, այնպես էլ իրականացնելու գործունե կանխարգելիչ պոզիտիվ պարտավորություններ:

Շրջակա միջավայրի իրավունքի սահմանադրական ճանաչումն ինքնին բավարար չէ, եթե այն չի ուղեկցվում իրավական որոշակիությամբ, ինստիտուցիոնալ երաշխիքներով և դատական պաշտպանության արդյունավետ մեխանիզմներով: Հայաստանի Հանրապետությունում այս իրավունքն ամրագրված է մարդակենտրոն մոդելով¹, սակայն դրա պաշտպանության դատական պրակտիկան դեռևս անբավարար է հանրային շահով պայմանավորված բողոքարկումների, հատկապես՝ *actio popularis* ինստիտուտի կիրառման հարցում:

Հոդվածի նպատակն է դոկտրինալ և համակարգային վերլուծությամբ բացահայտել նշված իրավունքի սահմանադրական բովանդակությունը և հիմնավորել դրա պաշտպանության մեխանիզմների զարգացման անհրաժեշտությունը՝ իրավական պետության արդիական

¹ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրությունը

չափանիշների համատեքստում:

Մեթոդներ. Հետազոտությունը ներառել է սահմանադրական և իրավական նորմերի, Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի նախադեպային իրավունքի և շրջակա միջավայրի քաղաքականությունն ու մարդու իրավունքների պաշտպանությունը կարգավորող փաստաթղթերի վերլուծություն: Օգտագործվել են համեմատական իրավական մեթոդը, համակարգային մոտեցում և նկարագրության ու մեկնաբանության վերլուծական մեթոդները: Այս մեթոդները թույլ են տվել մեզ բացահայտել շրջակա միջավայրի անվտանգության սահմանադրական նշանակությունը և որոշել պետական վերահսկողության կանխարգելիչ մեխանիզմներն ամրապնդելու անհրաժեշտությունը:

Հիմնական հետազոտություն

1. Շրջակա միջավայրի իրավունքի սահմանադրաիրավական դոկտրինան.

Շրջակա միջավայրի իրավունքի սահմանադրաիրավական բնույթը.

Ժամանակակից սահմանադրաիրավական դոկտրինայում բարենպաստ շրջակա միջավայրի իրավունքը ձևավորվել է որպես մարդու հիմնարար իրավունքների նոր սերնդի առանցքային բաղադրիչ²: Այն արտացոլում է սահմանադրական իրավունքի էվոլյուցիան՝ անցում կատարելով մարդու իրավունքների զուտ պաշտպանական ընկալումից դեպի պետության ակտիվ և պոզիտիվ պարտավորությունների ընդգծում: Այս երկակիությունը պայմանավորում է տվյալ իրավունքի միջնորդային բնույթը և պահանջում է դրա ապահովման բազմամակարդակ իրավական մեխանիզմ:

Իրավունքի օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ բնույթը. Բարենպաստ շրջակա միջավայրի իրավունքի սահմանադրաիրավական բովանդակության լիարժեք բացահայտումը հնարավոր է միայն դրա օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ բնույթների համադրված վերլուծության միջոցով: Տվյալ երկբևեռ կառուցվածքը բնորոշ է մարդու հիմնարար իրավունքների մեծամասնությանը, սակայն շրջակա միջավայրի իրավունքի պարագայում այն ստանում է առանձնահատուկ նշանակություն՝ պայմանավորված իրավունքի հանրային-մասնավոր և միջնորդային բնույթով:

Իրավունքը՝ որպես սահմանադրաիրավական ինստիտուտ. Օբյեկտիվ իմաստով բարենպաստ շրջակա միջավայրի իրավունքը հանդես է գալիս որպես սահմանադրաիրավական արժեք, սկզբունք և ինստիտուտ, որը ձևավորում է իրավական կարգավորման ընդհանուր ուղղվածությունը շրջակա միջավայրի պահպանության ոլորտում: Այս մակարդակում այն չի սահմանափակվում առանձին անձանց իրավասություններով, այլ ազդում է ողջ իրավական համակարգի վրա՝ կանխորոշելով օրենսդրական քաղաքականության, վարչարարության և դատական վերահսկողության բովանդակությունը: Որպես օբյեկտիվ իրավունք՝ այն կատարում է մի շարք հիմնարար գործառույթներ՝ (1) արժեքային գործառույթ, քանի որ սահմանում է շրջակա միջավայրի պահպանությունը որպես սահմանադրական նշանակություն ունեցող սոցիալական բարիք, (2) կարգավորիչ գործառույթ, քանի որ ուղղորդում է օրենսդրի և գործադիր իշխանության նորմաստեղծ գործունեությունը, (3) սահմանափակող գործառույթ, քա-

² Տե՛ս *Enjil, U.* (2012), Մարդու իրավունքները և շրջակա միջավայրը. Ո՞ր ենք շարժվում հաջորդիվ. Եվրոպական միջազգային իրավունքի հանդեսը, 23(3), 613-642; *Boyle, A.* (2012). Human Rights and the Environment: Where Next? *European Journal of International Law*, 23(3), 613-642. DOI: 10.1093/ejil/chs054; *Կնքս, Ջ. Հ.* (2018). Մարդու իրավունքների և շրջակա միջավայրի շրջանակային սկզբունքները. ՄԱԿ-ի հատուկ զեկույց (*Knox, J.H.* (2018). Framework Principles on Human Rights and the Environment. UN Special Rapporteur Report. UN Doc. A/HRC/37/59)

նի որ սահմանում է տնտեսական գործունեության և սեփականության իրավունքի իրացման սահմանադրական թույլատրելի սահմանները, (4) մեկնաբանական գործառույթ, քանի որ ծառայում է որպես չափորոշիչ՝ այլ նորմերի սահմանադրականության գնահատման համար:

Այս իմաստով բարենպաստ շրջակա միջավայրի իրավունքը հանդես է գալիս որպես միջ-ճյուղային սահմանադրական ինստիտուտ, որի հիման վրա ձևավորվում են էկոլոգիական, վարչական, քաղաքացիական և քրեաիրավական նորմերի համակարգեր:

Իրավունքը՝ որպես սուբյեկտիվ սահմանադրական իրավունք. Սուբյեկտիվ իմաստով յուրաքանչյուրի բարենպաստ շրջակա միջավայրի իրավունքն արտահայտվում է իրավունքը կրողի իրավական հնարավորությունների համադրմամբ: Այդ իրավունքները չեն սահմանափակվում շրջակա միջավայրից օգտվելու պասիվ հնարավորությամբ, այլ ներառում են ակտիվ պահանջատիրական և պաշտպանական բաղադրիչներ³: Սուբյեկտիվ իրավունքի կառուցվածքում առանձնացվում են՝ (1) բարենպաստ միջավայրում ապրելու իրավական հնարավորության, (2) շրջակա միջավայրի վիճակի վերաբերյալ ամբողջական և հավաստի տեղեկատվություն ստանալու իրավունքի, (3) որոշումների ընդունման գործընթացներին մասնակցելու իրավունքի, (4) պետական մարմիններից և մասնավոր սուբյեկտներից շրջակա միջավայրին վնաս պատճառող վարքագծի դադարեցում պահանջելու իրավունքի, (5) իրավունքի խախտման դեպքում վարչական և դատական պաշտպանության միջոցներից օգտվելու իրավունքի կարևոր տարրերը:

Սուբյեկտիվ իրավունքի առանձնահատկությունն այն է, որ այն ունի ոչ միայն անհատական, այլև համատեղ (կոլեկտիվ կամ հանրային) իրացման ներուժ, քանի որ շրջակա միջավայրի վիճակը, որպես կանոն, ազդում է անձանց անորոշ շրջանակի (հանրային շահի) վրա:

Օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ բնույթների փոխկապակցվածությունը. Օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ մակարդակները տվյալ իրավունքի պարագայում գտնվում են գործառութային փոխկապակցվածության մեջ: Օբյեկտիվ իրավունքը ստեղծում է նորմատիվ և ինստիտուցիոնալ հիմքը սուբյեկտիվ իրավունքի իրացման համար, մինչդեռ սուբյեկտիվ իրավունքի արդյունավետ իրացումն օբյեկտիվ իրավունքի կենսունակության ցուցանիշն է: Եթե բարենպաստ շրջակա միջավայրի իրավունքը մնա միայն օբյեկտիվ՝ սկզբունքային մակարդակում և չձևավորվի որպես անձի կոնկրետ, արդար դատաքննության իրավունք, ապա այն զրկվում է իր սահմանադրական բովանդակությունից: Միաժամանակ, սուբյեկտիվ իրավունքի իրացումը հնարավոր չէ առանց պետության կողմից օբյեկտիվ մակարդակում ամրագրված պարտավորությունների և գործունեության երաշխիքների:

Օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ բաղադրիչները. Սահմանադրաիրավական տեսանկյունից տվյալ իրավունքն ունի երկակի բնույթ: Որպես օբյեկտիվ իրավունք՝ այն հանդես է գալիս որպես իրավունքի սկզբունք և սահմանադրական արժեք, որն ուղղորդում է օրենսդրական և իրավակիրառ գործունեությունը: Որպես սուբյեկտիվ իրավունք՝ այն ներառում է կոնկրետ իրավասությունների համախումբ՝ շրջակա միջավայրից օգտվելու, տեղեկատվություն ստանալու, որոշումների ընդունմանը մասնակցելու և իրավունքի պաշտպանություն պահանջելու:

³ Տե՛ս ՄԱԿ-ի Եվրոպայի տնտեսական հանձնաժողով (UNECE) (1998). Օրինուի կոնվենցիա՝ տեղեկատվության մատչելիության, որոշումների կայացմանը հանրային մասնակցության և արդարադատության մատչելիության մասին՝ շրջակա միջավայրի հարցերում (UNECE (1998). Aarhus Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-making and Access to Justice in Environmental Matters):

Այս իրավունքը չի կարող դիտարկվել որպես մեկուսացված իրավական կարգավորում, քանի որ այն համակարգային կերպով փոխկապակցված է մարդու կյանքի իրավունքի, առողջության իրավունքի, անձնական և ընտանեկան կյանքը հարգելու իրավունքի, ինչպես նաև մարդու արժանապատիվ ապրելու սահմանադրական սկզբունքի հետ⁴: Հետևաբար՝ դրա սահմանադրաիրավական բնույթի ուսումնասիրությունը պահանջում է դոկտրինալ, ոչ թե միայն նորմատիվ մոտեցում:

Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության 12-րդ հոդվածով շրջակա միջավայրի պահպանությունը, որպես սահմանադրական կարգի հիմունք, դիտարկվում է ոչ միայն որպես առանձին ոլորտային քաղաքականություն, այլև որպես պետության գոյության և կայունության նախապայման: Հետևաբար, այդ ինստիտուտը պետք է պաշտպանվի ինստիտուցիոնալ մակարդակով:

Հայաստանի Հանրապետությունում առկա է բնակեցնող իրավական կարգավորման օրինակ: «Սևանա լճի մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքը (2001 թ.) բնակեցնող իրավական մտածողության Հայաստանում ներդրման եզակի օրինակ է՝ ճանաչելով բնության օբյեկտի (լճի) կարգավիճակը և ներհատուկ իրավունքները: Հիմնվելով Սահմանադրության 12-րդ (Շրջակա միջավայրի պահպանությունը՝ որպես սահմանադրական կարգի հիմունք) հոդվածի վրա, օրենքը շնորհում է լճին *հատուկ* կարգավիճակ՝ որպես «ազգային արժեք» և «խմելու ջրի շտեմարան», սահմանելով **օտարման անթույլատրելիություն**՝ որպես բնության սուբյեկտիվ իրավունքի ճանաչում: Օրենքը սահմանում է պետության պոզիտիվ պարտավորությունները՝ **վերականգնել, պահպանել և վերարտադրել** էկոհամակարգը՝ ինքնին լճի բնական վիճակի համար, ոչ թե միայն մարդու օգտագործման նպատակով: Սա արտահայտում է դոկտրինալ անցում, մարդակենտրոն մոտեցումից (բնությունը՝ որպես ռեսուրս) դեպի բնակեցնող մեկնաբանություն (բնությունը՝ որպես իրավունքների սուբյեկտ)՝ համապատասխանեցնելով էկվադորի, Նոր Ջեյլանդիայի և Հնդկաստանի առաջադեմ փորձին⁵:

Տարբեր երկրներում շրջակա միջավայրի իրավունքի սահմանադրական ամրագրումը և դրա պաշտպանությունն ունի տարբեր ձևակերպումներ: Սահմանադրական դոկտրինում այս ձևակերպումների բազմազանությունն արտացոլում է շրջակա միջավայրի պահպանության նկատմամբ իրավական տարբեր մտածողություն: Այն արտահայտում է մտածողության խորը էվոլյուցիան՝ մարդակենտրոն մոտեցումներից դեպի բնակեցնող մտածողություն, որոնք ճանաչում են բնության սուբյեկտիվ իրավունքները⁶:

Համեմատական վերլուծությունը կարևորագույն մեթոդաբանական գործիք է, քանի որ բացահայտում է այն դոկտրինալ հիմքերը, որոնք ձևավորում են յուրաքանչյուր երկրի բնա-

⁴ Տե՛ս Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին եվրոպական կոնվենցիա (1950), European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (1950):

⁵ Տե՛ս «Սևանա լճի մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքը և «Սևանա լճի էկոհամակարգի վերականգնման, պահպանման, վերարտադրման և օգտագործման միջոցառումների տարեկան ու համալիր ծրագրերը հաստատելու մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքը:

⁶ Տե՛ս Դ. Շելթոն (2006). Մարդու իրավունքները և շրջակա միջավայրը. ո՞ր կոնկրետ բնապահպանական իրավունքներն են ճանաչվել. Դենվերի միջազգային իրավունքի և քաղաքականության հանդես, 35 (1), 129-171. (Shelton, D. (2006). Human Rights and the Environment: What Specific Environmental Rights Have Been Recognized? Denver Journal of International Law and Policy, 35(1), 129-171); Կոբզե, Լ. և Փաթերսոն, Ա. Ռ. (2009). Դատական իշխանության դերը շրջակա միջավայրի կառավարման (բնապահպանական կառավարման) գործում. սահմանադրական բնապահպանական իրավունքների համեմատական դիտանկյուններ. (Kotzé & Paterson, A.R. (2009). The Role of the Judiciary in Environmental Governance. Comparative Perspectives on Constitutional Environmental Rights, Kluwer Law International)

պահպանական իրավական համակարգի սահմանադրական կառուցվածքը և դրա պաշտպանության մեթոդական ձևերը:

Ֆրանսիայի Շրջակա միջավայրի Խարտիան (2005 թ.) սահմանում է՝ «Յուրաքանչյուրն ունի հավասարակշռված և առողջության համար հարմար միջավայրում ապրելու իրավունք»⁷: Փարիզի վարչական դատարանը մի գործով վկայակոչելով Շրջակա միջավայրի Խարտիան, պետությանը պարտավորեցրել է ջերմոցային գազերի արտանետումների նվազեցման⁸:

Էկվադորի Սահմանադրությունը (2008 թ.) ունի ավելի խորը ձևակերպում: Այն աշխարհի առաջին երկիրն է, որը ճանաչեց բնության իրավունքները: Էկվադորի Սահմանադրության 71-րդ հոդվածի համաձայն՝ «Բնությունը կամ Պաշտաման (Մայր Երկիր), որտեղ կյանքը վերարտադրվում է, ունի իր գոյության, հարգանքի և իր կյանքի փուլերի, կառուցվածքի, գործառույթների և էվոլյուցիոն գործընթացների պահպանման ու վերականգնման իրավունք»: Այս հեղափոխական մոտեցումը փոխեց իրավական մտածողությունը՝ բնությունը դիտելով ոչ թե որպես «գույքային օբյեկտ», այլ որպես իրավունքներ ունեցող սուբյեկտ: 2021 թվականին Էկվադորի Սահմանադրական դատարանը կիրառել է այս դրույթը «Los Cedros» գործում⁹:

Հետաքրքրական է նաև **Հարավային Աֆրիկայի** գործող իրավակարգավորումը: Սահմանադրությունը ներառում է եռակի մոտեցում՝ ճանաչելով ոչ միայն ներկա, այլև ապագա սերունդների բարենպաստ միջավայր ունենալու իրավունքը: Երկրի Սահմանադրության համաձայն՝ պետությունը պարտավոր է «կանխել էկոլոգիական դեգրադացիան, խթանել բնապահպանությունը և ապահովել բնական միջավայրի կայուն զարգացում»: Երկրի բարձրագույն դատարանը մի գործով հասարակական կազմակերպության պահանջով արձանագրել է, որ վարչական մարմնի որոշումն էական վտանգ է ներկայացնում Հարավային Աֆրիկայում շրջակա միջավայրի կայուն զարգացման համար¹⁰:

⁷ Տե՛ս Ֆրանսիայի Հանրապետության Շրջակա միջավայրի Խարտիա (2005) Charter for the Environment of the French Republic (2005); Ֆրանսիայի Շրջակա միջավայրի Խարտիա (Environmental Charter of France (2005).):

⁸ Տե՛ս Փարիզի վարչական դատարանի թիվ 1904967, 1904968, 1904972 և 1904976/4 գործերով 22.12.2023 թվականի որոշումը: Որոշումը վերաբերվում է Ֆրանսիայի պետության պարտավորությանը ջերմոցային գազերի արտանետումների նվազեցման իր պարտավորությունները չկատարելու և էկոլոգիական վնաս պատճառելու համար:

⁹ Տե՛ս Էկվադորի Սահմանադրական դատարանի թիվ 1149-19-JP/21 (01.12.2021թ գործը) (Los Cedros Protected Forest v. ENAMI et al., Constitutional Court of Ecuador, Case No. 1149-19-JP/); Էկվադորի Հանրապետության Սահմանադրություն (2008), հոդված 71-72 Constitution of the Republic of Ecuador (2008), Articles 71-72 (Rights of Nature):

¹⁰ Տե՛ս Հարավային Աֆրիկայի Հանրապետության Սահմանադրություն (1996), 24-րդ հոդված Constitution of the Republic of South Africa (1996), Section 24 (Environment); Հարավային Աֆրիկայի Պրետորիայի բարձրագույն դատարան (North Gauteng High Court), գործ թիվ 65662/16, [2017] ZAGPPHC 58, (08.03.2017 թվական): Հարավային Աֆրիկայի առաջին կլիմայական փոփոխության դատական գործում, դատարանը սահմանեց, որ ածխածնի օրենքի կլիմայական փոփոխության ազդեցությունները պարտադիր հաշվի առնելի գործոններ են և պետք է դիտարկվեն նախքան շրջակա միջավայրի թույլտվության տրամադրումը: Դատարանը որոշեց, որ Շրջակա միջավայրի նախարարը և Գլխավոր տնօրենը պարտավոր էին, սակայն ձախողել են՝ համարժեք կերպով հաշվի առնել Thabametsi ածխահանքային կայանի կլիմայական ազդեցությունները՝ հիմնված Ազգային շրջակա միջավայրի կառավարման օրենքի (NEMA) պահանջների վրա: Դատարանը հաստատեց, որ կլիմայական փոփոխությունն էական վտանգ է ներկայացնում Հարավային Աֆրիկայում կայուն զարգացման համար, որն ամրագրված է Սահմանադրության 24-րդ բաժնում՝ շրջակա միջավայրի իրավունքի մեջ: Դատարանը մասնակիորեն չեղյալ հայտարարեց Նախարարի որոշումը և պահանջեց վերանայել գործը՝ կլիմայական փոփոխության ազդեցության գնահատման հիման վրա:

Հատկանշական է նաև **Հնդկաստանի օրինակը**: Այս երկրի Սահմանադրությունն ուղղակիորեն չի ամրագրում բարենպաստ միջավայրի իրավունքը, սակայն Հնդկաստանի դատարանները Սահմանադրությամբ ամրագրված՝ առողջ միջավայրի իրավունքը մեկնաբանել են կյանքի իրավունքի լույսի ներքո¹¹:

2014 թվականին Մուհամմադ Սալիմի դիմումի հիման վրա Հնդկաստանի Ոստարական նահանգի գերագույն դատարանը Գանգես գետին ճանաչել է **«կենդանի իրավունքի սուբյեկտ»**¹²:

Գերմանիայի Դաշնային Սահմանադրական դատարանը պատմական որոշում է կայացրել կլիմայի պաշտպանության գործով: Դատարանն արձանագրել է, որ Գերմանիայի Դաշնային կլիմայի պաշտպանության օրենքը հակասահմանադրական է մասնակիորեն, քանի որ այն չի ապահովում բավարար պաշտպանություն:¹³

Բրազիլիայի Սահմանադրության 225-րդ հոդվածն ամրագրում է, որ բոլորն ունեն էկոլոգիապես հավասարակշռված միջավայրի իրավունք: Ճանաչելով, որ կարևոր է ոչ միայն աղտոտման բացակայությունը, այլև էկոհամակարգերի ամբողջականությունը: Սահմանադրությունն ամրագրում է, որ միջավայրը «ընդհանուր բարիք» է և թե՛ պետությունը, թե՛ հասարակությունը պարտավոր են այն պաշտպանել ապագա սերունդների համար: Բրազիլիան նաև առաջինն էր, որ սահմանադրական մակարդակով ճանաչեց Ամազոնյան անտառները որպես **«ազգային թանգարան»**՝ հատուկ պաշտպանություն ապահովելով այդ էկոհամակարգին: Բրազիլիայի Դաշնային Սահմանադրական դատարանը դիրքորոշումներ է արտահայտել այն մասին, որ Փարիզի համաձայնագիրը պետք է դիտարկել մարդու իրավունքների համատեքստում¹⁴:

¹¹ Տե՛ս Հնդկաստանի Հանրապետության Սահմանադրություն (1950), հոդված 21, 48-ա, 51-ա(գ) Constitution of India (1950), Articles 21, 48-A, 51-A(g):

¹² Տե՛ս Հնդկաստանի Ոստարական նահանգի Բարձրագույն դատարանի, Գանգես և Յամունա գետերի իրավական սուբյեկտիվության գործով որոշում թիվ (PIL) No. 126 of 2014 (իրապարակված 2017 թ., մարտի 20): Այս գործի էությունն այն է, որ 2014 թ. Mohammed Salim-ի նախաձեռնած հանրային շահի հայցի շրջանակում դատարանն արձանագրել էր, որ Գանգես և Յամունա գետերի երկայնքով առկա են ապօրինի շինություններ, աղտոտում և էկոլոգիական դեգրադացիա, որոնք սպառնում են գետերի գոյությանը: 2017 թ. մարտի 20-ի որոշմամբ դատարանը Գանգես և Յամունա գետերը ճանաչեց **«կենդանի իրավունքի սուբյեկտներ»**՝ նրանց վերագրելով օրինական իրավունքներ՝ *parens patriae* դրկտրինի կիրառմամբ: Դատարանը հղում կատարեց ոչ միայն կյանքի իրավունքին, այլև Հնդկաստանի Սահմանադրությամբ ամրագրված պետության բնապահպանական պարտականությանը (քաղաքացիների պարտականությունը պաշտպանել բնական միջավայրը): 2017 թ. հուլիսին բեկանեց այս որոշումը՝ ընդգծելով գետերի պաշտպանության բարձր ազգային նշանակությունը, սակայն արձանագրելով, որ իրավական կարգավիճակի նմանօրինակ փոփոխությունը պետք է իրականացնի օրենսդիրը, ոչ թե դատարանը:

¹³ Տե՛ս Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետության Սահմանադրություն (Հիմնական օրենք), հոդված 20a (Basic Law for the Federal Republic of Germany (Grundgesetz), Article 20a); Գերմանիայի Դաշնային Սահմանադրական դատարանի, Կլիմայի պաշտպանության գործով որոշումը (1 BvR 2656/18 (2021թ. ապրիլի 29): Սահմանադրական դատարանն արձանագրեց, որ շրջակա միջավայրի պաշտպանության հարցում առաջնահերթ է միջսերնդային արդարության սկզբունքը: Այս որոշման ազդեցությամբ՝ 2021 թ. օգոստոսին Գերմանիան ընդունեց ուժեղացված կլիմայական օրենք:

¹⁴ Տե՛ս Բոլիվիայի բազմազգ պետության Սահմանադրությունը (2009) և Մայր երկրի իրավունքների օրենքը (2012) Constitution of the Plurinational State of Bolivia (2009) and Law of the Rights of Mother Earth (2012); Բրազիլիայի Դաշնային Սահմանադրական դատարան (Supremo Tribunal Federal) (2022 թ. հուլիսի 1 (թիվ ADPF 708 որոշումը իրապարակվել է 2022 թ. հուլիսի 11-ին)): Այս գործով Սահմանադրական դատարանը մեծամասնությամբ (11-ից 10 դատավորներ) ճանաչեց կառավարության անգործությունը՝ 2019 թվականին Ազգային կլիմայական փոփոխության հիմնադրամի (Climate Fund) ֆինանսական միջոցները լիովին չբաշխելու պատճառով: Դատարանը ճանաչեց Փարիզի համաձայնագիրը՝ որպես մարդու իրավունքների պայմանագիր՝ դառնալով աշխարհում

Նոր Զելանդիան դարձավ առաջինը, որ օրենքի ընդունման մակարդակով **իրավաբանական անձի կարգավիճակ շնորհեց գետին**: Ուանգանուի (Whanganui) գետը ճանաչվեց որպես իրավունքներ ունեցող սուբյեկտ: Գետը ստացավ դատական իրավասուբյեկտություն¹⁵:

Պորտուգալիան ունի բավական հետաքրքիր իրավական կարգավորում մարդու իրավունքների և շրջակա միջավայրի պաշտպանության համար՝ Սահմանադրության նախաձեռնող դրույթներից մինչև նոր Կլիմայի հիմնական օրենքը: Այս երկիրը եղել է ՄԱԿ-ի առաջին անդամ պետություններից մեկը, որը 1976 թվականին ճանաչեց շրջակա միջավայրի իրավունքն իր սահմանադրությունում: Սահմանադրությամբ ամրագրված է՝ «Շրջակա միջավայր և կյանքի որակ»: Յուրաքանչյուրն ունի իրավունք առողջ և էկոլոգիապես հավասարակշռված մարդկային միջավայրի և պարտականություն այն պաշտպանելու (Հոդված 66-րդ)¹⁶:

Եվրոպական դատարանի Մեծ Պալատը 2024 թվականի ապրիլի 9-ին Շրջակա միջավայրի խնդիրներով պայմանավորված հանրային շահի պաշտպանության նպատակով դատարան դիմելու իրավունքի հետ կապված: «Շվեյցարիայի Կլիմայական Տարեց Կանանց Միություն» կազմակերպությունը և այլոք ընդդեմ Շվեյցարիայի («Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v. Switzerland») գործով Եվրոպական դատարանը հաստատելով, որ կլիմայական փոփոխությունը «մեր ժամանակների ամենակարևոր հարցերից մեկն է» և վտանգ է ստեղծում մարդու իրավունքների համար հաստատեց, որ պետությունները պոզիտիվ պարտավորություն ունեն կլիմայական փոփոխությունները մեղմելու համար Կոնվենցիայի 8-րդ հոդվածի համատեքստում ընդունել համապատասխան միջոցներ: Եվրոպական դատարանը, ճանաչելով Կոնվենցիայի 6-րդ հոդվածի 1-ին պարբերության խախտում, արձանագրել է, որ պետության դատարանի կողմից չի ապահովվել կլիմայական պաշտպանության վերաբերյալ դիմումատուների արդյունավետ դատական քննություն իրավունքը, որով պատճառաբանել էր, որ դիմումատուների անմիջական իրավունքները չեն խախտվել և նրանք չեն կարող համարվել «զոհ»: Եվրոպական դատարանն արձանագրել է, որ ներպետական դատարանները չպետք է սահմանափակվեն ձևական պահանջներով, անհրաժեշտ է իրականացնել իրական քննություն պետության պոզիտիվ պարտավորությունների կատարման վերաբերյալ: Դատական պաշտպանության արդյունավետությունը նշանակում է իրական հնարավորություն ներկայացնելու փաստարկներ և ստանալու պատճառաբանված որոշում¹⁷:

Զնայած Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրությամբ նախատեսված կառուցակարգերը հնարավորություն են տալիս սահմանադրական նորմերը (մարդու իրավունքներին վերաբերող դրույթներ) անմիջականորեն կիրառելու, իսկ Վճռաբեկ դատարանը սահմանադրորեն օժտված է իրավունքի կիրառման միատեսակության ապահովման լիազորությամբ, շրջակա միջավայրի իրավունքի պաշտպանության ոլորտում Հայաստանի դատական պրակ-

առաջին Սահմանադրական դատարանը, որը կայացրեց նման որոշում, և արձանագրեց, որ շրջակա միջավայրի պայմանագիրն ունի օրենքից վեր («supralegal») կարգավիճակ:

¹⁵ Տե՛ս Նոր Զելանդիայի «Ուանգանուի գետի պահանջների կարգավորման մասին» օրենքը, (2017) (Act on the Settlement of Claims of the Whanganui River): Այս օրենքի ուժով գետը ճանաչվեց կենդանի էակ՝ «Ko au te awa, ko te awa ko au» («Ես եմ գետը, գետն եմ ես»):

¹⁶ Տե՛ս Պորտուգալիայի Հանրապետության Սահմանադրությունը (1976), հոդված 66 (Constitution of the Portuguese Republic (1976)):

¹⁷ Տե՛ս Եվրոպական դատարանի «Շվեյցարիայի Կլիմայական Տարեց Կանանց Միություն» կազմակերպությունը և այլոք ընդդեմ Շվեյցարիայի («Verein KlimaSeniorinnen Schweiz» and Others v. Switzerland») (գանգատ՝ 53600/20 կյացված՝ 09.04.2024 թվականի) վճիռը:

տիկան, ի տարբերություն միջազգային առաջադեմ փորձի, կարգավորման խիստ կարիք ունի:

Վճռաբեկ դատարանը 2011 թվականի ապրիլի 1-ին կայացրել է թիվ ՎԴ/3275/05/09 որոշումը¹⁸, որով արձանագրվել է, որ կազմակերպությունների դատարան դիմելու իրավունքը հնարավոր է միայն այն դեպքում, եթե վիճարկվում են **անձի անմիջական իրավունքները**: Վճռաբեկ դատարանն այս որոշմամբ սահմանափակել է հասարակական կազմակերպությունների՝ նաև բնապահպանական խնդիրների առկայության պարագայում դատարան դիմելու հնարավորությունը: Այս որոշումը դատարանների համար դարձել է ուղենիշային՝ հայացադիմումներ չընդունելու նաև բնապահպանական խնդիրներով:

Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրական դատարանը 2010 թվականի սեպտեմբերի 7-ի թիվ ՍԴՈ-906 որոշմամբ, փորձ է կատարել զարգացնել հանրային շահով պայմանավորված դատարան դիմելու ինստիտուտի դերը, սակայն որոշումը երկակի մեկնաբանություն ստացավ և իրավակիրառ պրակտիկայում զարգացում չունեցավ¹⁹:

Վճռաբեկ դատարանի և Սահմանադրական դատարանի պրակտիկանի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ անհրաժեշտություն է առաջացել զարգացնելու *actio popularis* բողոքարկման ինստիտուտի պրակտիկան, որով կապահովվի շրջակա միջավայրի իրավունքի պահպանության դատական պաշտպանությունը՝ հաշվի առնելով Եվրոպական դատարանի «Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v. Switzerland» գործով արտահայտած իրավական դիրքորոշումները:

Համեմատական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրությունը, ամրագրելով յուրաքանչյուրի իրավունքը՝ ապրելու բարենպաստ շրջակա միջավայրում, ներդաշնակվում է միջազգային սահմանադրաիրավական դոկտրինի մարդակենտրոն մոդելի տրամաբանությանը: Միաժամանակ, չնայած միջազգային ստանդարտներին համապատասխանությանը, Սահմանադրությունը չի ամրագրում բնության սուբյեկտիվ իրավունքների, միջսերնդային արդարության կամ կլիմայական պաշտպանության ուղղակի սահմանադրական երաշխիքներ: Համաշխարհային փորձը վկայում է, որ նման բացերը կարող են արդյունավետորեն լրացվել ոչ միայն սահմանադրական փոփոխությունների միջոցով, այլև սահմանադրական նորմերի զարգացնող մեկնաբանությամբ և Սահմանադրական դատական պրակտիկայի էվոլյուցիայով²⁰:

2. Շրջակա միջավայրի սահմանադրական նպատակներն ու սկզբունքները.

Բարենպաստ շրջակա միջավայրի իրավունքի սահմանադրական նպատակը.

Շրջակա միջավայրի իրավունքի նորմատիվ ապահովումը հնարավոր չէ դիտարկել մեկուսացված նորմերի կամ առանձին օրենսդրական ակտերի շրջանակում: Իրավական կարգավորումը հիմնվում է սահմանադրական նպատակների և սկզբունքների համակարգի վրա,

¹⁸ Տե՛ս ՀՀ Վճռաբեկ դատարանի թիվ ՎԴ/3275/05/09 (01.04.2011թ.) որոշումը:

¹⁹ Տե՛ս ՀՀ Սահմանադրական դատարանի թիվ ՍԴՈ-906 (07.09.2010թ.) որոշումը:

²⁰ Տե՛ս *Կոդե և Փեթերսոն* (2009). Դատական իշխանության դերը շրջակա միջավայրի կառավարման գործում. Համեմատական հեռանկարներ սահմանադրական բնապահպանական իրավունքների մասին, Կլովեր Լո Ինթերնեշնալ (*Kotzé & Paterson, A.R.* (2009). *The Role of the Judiciary in Environmental Governance. Comparative Perspectives on Constitutional Environmental Rights*, Kluwer Law International); *Փեդերսեն, Օ. Վ.* (2010). Բնապահպանական սկզբունքներ և բնապահպանական արդարադատություն. Բնապահպանական իրավունքի ակնարկ, 12(1), 26-49 (*Pedersen, O.W.* (2010). *Environmental Principles and Environmental Justice. Environmental Law Review*, 12(1), 26-49):

որոնք ձևավորում են տվյալ իրավունքի արժեքային, գաղափարական և գործառնական հիմքը: Սահմանադրաիրավական դոկտրինայում ընդունված է, որ նպատակներն արտահայտում են պետական ռազմավարական ուղղվածությունը, մինչդեռ սկզբունքները հանդիսանում են պարտադիր ուժ ունեցող իրավական ուղենիշներ, որոնք ենթակա են անմիջական կիրառման: Բարենպաստ շրջակա միջավայրի իրավունքի պարագայում այդ երկուսը գտնվում են սերտ փոխկապակցության մեջ ու միասին ձևավորում են այն նորմատիվ միջավայրը, որի շրջանակում հնարավոր է տվյալ իրավունքի արդյունավետ իրացումը և պաշտպանությունը²¹:

Մարդու իրավունքների գերակայության սկզբունքը (մարդակենտրոնություն).

Մարդու իրավունքների գերակայության սկզբունքը ժամանակակից սահմանադրական կարգի առանցքային հիմնասյունն է և ունի ուղղակի նշանակություն բարենպաստ շրջակա միջավայր ունենալու մարդու իրավունքի կարգավորման համար: Այս սկզբունքը ենթադրում է, որ պետության ամբողջ ռազմավարությունը, այդ թվում՝ տնտեսական քաղաքականությունը, արդյունաբերական զարգացումը և բնական ռեսուրսների օգտագործումը, պետք է ենթարկվեն մարդու հիմնարար իրավունքների պաշտպանության գերակա նպատակին²²: Բարենպաստ շրջակա միջավայրի իրավունքի համատեքստում մարդու իրավունքների գերակայությունը նշանակում է, որ տնտեսական կամ բարձր եկամտաբերության տնտեսական նպատակահարմարությունը չի կարող ինքնին արդարացնել շրջակա միջավայրի այնպիսի վատթարացում, որը ստեղծում է իրական կամ հավանական սպառնալիք մարդու կյանքի և առողջության համար:

Այս սկզբունքը սահմանադրաիրավական մակարդակում ձևավորում է պետության պոզիտիվ պարտավորությունները՝ կանխարգելել էկոլոգիական վտանգները, իրականացնել վերահսկողություն և ապահովել արդյունավետ իրավական պաշտպանության միջոցներ: Այդ պարտավորությունները չեն կարող սահմանափակվել միայն առաջացած վնասի փոխհատուցմամբ, այլ պետք է ուղղված լինեն նախևառաջ մարդու իրավունքների խախտման կանխմանը: Եվրոպական դատարանը Թաշքին և այլք ընդդեմ Թուրքիայի (*Taşkın and Others v. Turkey*) գործով (գանգատ՝ 46117/99, 2004 թ. նոյեմբերի 10) գնահատելով մարդու իրավունքների գերակայությունը, արձանագրեց, որ պետության տնտեսական **շահերը չեն կարող գերակայել մարդու իրավունքների պաշտպանության նկատմամբ**, մասնավորապես, երբ բնական ռեսուրսների շահագործումը ստեղծում է իրական սպառնալիք բնակչության առողջության և կյանքի համար²³:

²¹ Տե՛ս Միավորված ազգերի կազմակերպություն (2015). Մեր աշխարհի վերափոխումը. Կայուն զարգացման 2030 թվականի օրակարգը (United Nations. Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development. UN General Assembly Resolution 70/1); Ռիոյի հռչակագիր շրջակա միջավայրի և զարգացման մասին (1992) (Rio Declaration on Environment and Development (1992)); Մարդու իրավունքները և շրջակա միջավայրը. Ո՞ր ենք շարժվում հաջորդիվ. Եվրոպական միջազգային իրավունքի հանդես, 23(3), 613-642; *Boyle, A.* (2012). Human Rights and the Environment: Where Next? *European Journal of International Law*, 23(3), 613-642. DOI: 10.1093/ejil/chs054 (2012); *Կոնգե և Փեթերսոն, Ա.Ռ.* (2009). Դատական իշխանության դերը շրջակա միջավայրի կառավարման գործում. Համեմատական հեռանկարներ սահմանադրական բնապահպանական իրավունքների մասին, Կլոսթեր Լո Ինթերնեյշնլ (*Kotzé & Paterson, A.R.* (2009). The Role of the Judiciary in Environmental Governance. *Comparative Perspectives on Constitutional Environmental Rights*, Kluwer Law International):

²² Տե՛ս Ռիոյի հռչակագիրը շրջակա միջավայրի և զարգացման մասին (1992) Rio Declaration on Environment and Development; *Կոնգու, Ջ. Հ.* (2018). Մարդու իրավունքների և շրջակա միջավայրի շրջանակային սկզբունքները. ՄԱԿ-ի հատուկ զեկուցողի զեկույց (*Knox, J.H.* (2018). Framework Principles on Human Rights and the Environment. UN Special Rapporteur Report. UN Doc. A/HRC/37/59):

²³ Տե՛ս Թաշքին և այլք ընդդեմ Թուրքիայի, (գանգատ թիվ 46117/99) (10.11.2004 թ.) վճիռը: Գործը վերաբերում

Սոցիալական պետության սկզբունքը և շրջակա միջավայրը.

Սոցիալական պետության սկզբունքը կարևոր դերակատարում ունի բարենպաստ շրջակա միջավայրի իրավունքի իրավակարգավորման հարցում: Սոցիալական պետության գաղափարը ենթադրում է, որ շրջակա միջավայրի վատթարացման հետևանքները չպետք է անհամաչափորեն ծանրաբեռնեն սոցիալապես խոցելի խմբերին: Անհրաժեշտ է էկոլոգիապես անբարենպաստ տարածքներում բնակվող անձանց, երեխաների, տարեցների և առողջական խնդիրներ ունեցող անձանց համար ապահովել իրավական պաշտպանություն:

Սոցիալական պետության սկզբունքի խաթարման դեպքեր աշխարհում արձանագրվել են տարբեր երկրներում: Օրինակ՝ ԱՄՆ Միչիգան (Michigan) նահանգի, Ֆլինթի (Flint) քաղաքի ջրային ճգնաժամը²⁴:

Էկոլոգիական անարդարության և սոցիալական խոցելիության փոխկապակցվածության ցայտուն օրինակ է նաև Սոցիալական և տնտեսական իրավունքների գործողությունների կենտրոնն ընդդեմ Նիգերիայի գործը (Social and Economic Rights Action Center v. Nigeria (2001)): Այս գործով Աֆրիկյան մարդու իրավունքների հանձնաժողովը գտավ, որ Նիգերիան խախտել է Օգոնի ժողովրդի իրավունքները՝ թույլ տալով նավթային ընկերությանը աղտոտել շրջակա միջավայրը²⁵:

Եր ոսկու հանքի շահագործման թույլտվությունների տրամադրմանը, որտեղ դիմումատուները պնդում էին, որ ցիանիդային լուծակացման գործընթացի օգտագործման արդյունքում իրենք տուժել են շրջակա միջավայրի վնասից և աղմուկից: ՄԻԵԴ-ը եզրակացրեց, որ Թուրքիայի իշխանությունները խախտել են Կոնվենցիայի 8-րդ հոդվածը՝ հնարավորություն չտալով դիմումատուներին օգտվել իրենց համար հասանելի գործընթացային երաշխիքներից և չապահովելով անձնական և ընտանեկան կյանքի նկատմամբ հարգանքի իրավունքը:

²⁴ Գերագույն դատարանի 2020 թ. հունվարի 21-ի (Գործ թիվ՝ 5:16-cv-10444 (2016-2017)) որոշում: Գործի անունը ստացել է Ֆլինթի ջրամատակարարման ճգնաժամ (Flint Water Crisis, Michigan, USA (2014-2019)): Ֆլինթի ջրային ճգնաժամի վերաբերյալ բազմաթիվ դատական գործերում դատարանները եզրակացրին, որ Միչիգան նահանգի և Ֆլինթ քաղաքի պաշտոնյաները, ներառյալ նախկին նահանգապետ Ռիկ Սնայդերը, խախտել են բնակիչների սահմանադրական իրավունքները՝ չկիրառելով կոռոզիայի դեմ պաշտպանիչ նյութեր և թաքցնելով կապարի աղտոտման վտանգները, ինչը հանգեցրեց ավելի քան 100,000 բնակիչների առողջության վնասների և առնվազն 12 մարդու մահվան: Իսկ 2020 թ. ԱՄՆ Գերագույն դատարանը հաստատեց ստորին դատարանների որոշումները՝ մերժելով պաշտոնյաների «որակավորված անձեռնմխելիության» պաշտպանությունը և թույլ տալով զոհերին հայց ներկայացնել, ինչի արդյունքում 2021-2023 թթ. հաստատվեցին ավելի քան 655 միլիոն դոլարի հաշտության համաձայնություններ՝ ներառյալ նահանգի 626.25 միլիոն դոլարի վճարումն ավելի քան 90,000 բնակիչ, սակայն 2023 թ. քրեական հետապնդումները դադարեցվեցին և ոչ մի բարձրաստիճան պաշտոնյա չկրեց քրեական պատիժ, ինչը ցույց տվեց քաղաքացիական հատուցման հնարավորությունը, բայց նաև քրեական հաշվետվողականության բացակայությունն այս մասշտաբի հանրային առողջության ճգնաժամում:

²⁵ Տե՛ս Սոցիալական և տնտեսական իրավունքների գործողությունների կենտրոնը և Տնտեսական և սոցիալական իրավունքների կենտրոնը ընդդեմ Նիգերիայի, Հաղորդակցություն 155/96, Աֆրիկյան մարդու և ժողովուրդների իրավունքների հանձնաժողով (2001) որոշումը: Նիգերիայի Օգոնիլենդ տարածքում Shell նավթային ընկերությունը 1958 թ. իրականացրել էր նավթահանում՝ առանց համայնքի համաձայնության և առանց շրջակա միջավայրի պաշտպանության հիմնարար միջոցների կիրառման, որի արդյունքում 1976-1991 թթ. ընթացքում գրանցվել է 2,976 նավթային արտահոսք (որոնց մեծ մասը չի մաքրվել), մինչդեռ նավթի միջազգային գներից ստացված միլիարդավոր դոլար եկամուտներից տեղական համայնքները գործնականում ոչինչ չեն ստացել, բայց կրել են էկոլոգիական աղետի ողջ բեռը՝ աղտոտված ջուր, հող և օդ, գյուղատնտեսության և ձկնորսության ոչնչացում, առողջության լուրջ խնդիրներ, իսկ Աֆրիկյան մարդու և ժողովուրդների իրավունքների հանձնաժողովը գտավ, որ Նիգերիան խախտել է Խարտիայի մի շարք հոդվածներ: Հատկապես կարևոր էր Հանձնաժողովի այն նախադեպային դիրքորոշումը, որ պետությունը պարտավոր է ապահովել քաղաքացիների պաշտպանությունը ոչ միայն պետական մարմինների, այլև մասնավոր ընկերությունների կողմից հնարավոր էկոլոգիական վնասից, սահմանելով պետության դրական պարտավորությունները շրջակա միջավայրի պահպանության ոլորտում և ճանաչելով, որ էկոլոգիական վնասը անհամաչափորեն ազդում է սոցիալապես խոցելի համայնքների վրա, ինչը հետագայում հաստատվեց ՄԱԿ-ի շրջակա միջավայրի ծրագրի 2011 թ. հետազոտությամբ, որը առաջարկեց 25-30 տարվա վերականգնման ծրագիր \$1 միլիարդ արժեքով:

Հայաստանում գոյություն ունեն իրավիճակներ, որոնք կարող են հանգեցնել սոցիալական պետության սկզբունքի խախտման (Թեղուտ և Ախթալա համայնքների հանքաարդյունաբերության հետևանքով բազմաթիվ մարդկանց համար առաջացած բնապահպանական հետևանքները), սակայն դրանց իրավաչափությունը վիճարկված չեն:

Այսպիսով, սոցիալական պետության սկզբունքը շրջակա միջավայրի իրավունքի ոլորտում պահանջում է այնպիսի քաղաքականության մշակում, որի առանցքում է սոցիալական արդարությունը: Այս քաղաքականությունը հնարավորություն կտա ապահովելու էկոլոգիական վճակի բարելավումները, բնությունը հասանելի կլինի հատկապես խոցելի խմբերին, և կկանխվի շրջակա միջավայրի վատթարացման բեռի անհամաչափ կենտրոնացումը:

Իրավական պետության սկզբունքը և իրավական որոշակիությունը.

Շրջակա միջավայրի համատեքստում իրավական պետության սկզբունքը պահանջում է, որ բարենպաստ շրջակա միջավայրի իրավունքի սահմանափակումները, պարտականությունները և պաշտպանության միջոցները սահմանված լինեն կանխատեսելի իրավական որոշակիություն պահանջներին բավարարող օրենքներով: Միջազգային փորձը բազմիցս ընդգծել է այս պահանջի կարևորությունը: Օրինակ, Neubauer-ի գործում (2021թ.) Գերմանիայի Դաշնային սահմանադրական դատարանն արձանագրել է, որ կլիմայական օրենսդրությունը չի կարող սահմանափակվել միայն կարճաժամկետ նպատակներով՝ առանց հստակ իրավական շրջանակի ապագա պարտավորությունները հաշվի առնելու, քանի որ սա ստեղծում է իրավական անորոշություն և անհամաչափ բեռ է դնում ապագա սերունդների վրա: Նմանապես, Urgenda-ի գործում (2019) Նիդերլանդների Գերագույն դատարանը պարտավորեցրեց պետությանը օրենքով ամրագրել կլիմայական պարտավորությունները՝ ընդգծելով, որ քաղաքականությունը և ձգտումներն անբավարար են առանց հստակ իրավական հիմքի²⁶:

Շրջակա միջավայրի պահպանության ոլորտում «իրավական որոշակիության» սկզբունքն ունի առանձնահատուկ նշանակություն, քանի որ տվյալ ոլորտը բնութագրվում է տեխնիկական նորմերի, թույլտվությունների և վարչարարական ընթացակարգերի մեծ բազմազանությամբ: Իրավական պետության սկզբունքը բացառում է այնպիսի իրավիճակները, երբ շրջակա միջավայրի վրա ազդեցություն ունեցող գործունեությունը կարգավորվում է առանց բավարար օրենսդրական հիմքի:

Համաչափության սկզբունքը՝ մասնավոր և հանրային շահերի հավասարակշռման գործիք.

Համաչափության սկզբունքը շրջակա միջավայրի իրավունքի նորմատիվ ապահովման առանցքային մեթոդաբանական գործիք է: Համաչափության սկզբունքը պահանջում է, որ (1) կիրառվող սահմանափակումները լինեն ուղղված լեգիտիմ սահմանադրական նպատակին, (2) ընտրված միջոցները լինեն անհրաժեշտ տվյալ նպատակին հասնելու համար, (3) դրանք

²⁶ Տե՛ս Ուրգենդա հիմնադրամը ընդդեմ Նիդերլանդների, (Գանգատ թիվ 19/00135, 20.12.2019թ.) (Urgenda Foundation v. State of the Netherlands, Supreme Court of the Netherlands); Boyle, A. (2012). Human Rights and the Environment: Where Next? European Journal of International Law, 23(3), 613-642. DOI: 10.1093/ejil/chs054 Բոյլ, Ա. (2012). Մարդու իրավունքները և շրջակա միջավայրը. Ո՞ր ենք շարժվում հաջորդիվ. միջազգային իրավունքի եվրոպական հանդես, 23(3), 613-642; Միավորված ազգերի կազմակերպություն (2015). Մեր աշխարհի վերափոխումը. Կայուն զարգացման 2030 թվականի օրակարգը United Nations (2015). Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development. UN General Assembly Resolution 70/1:

չառաջացնեն անհամաչափ ծանրաբեռնվածություն իրավունքի սուբյեկտների համար: Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի պրակտիկան բազմիցս հաստատել է այս եռակի չափանիշի կիրառումը շրջակա միջավայրի հարցերում՝ օրինակ, *Hamer v. Belgium* գործով ՄԻԵԴ թիվ 21861/03, 27.11.2007) վճիռը²⁷:

Միևնույն ժամանակ, համաչափության սկզբունքը պաշտպանում է նաև մարդու իրավունքները անհիմն միջամտությունից: Ֆրեդին ընդդեմ Շվեդիայի (գանգատ թիվ 12033/86, 18.02.1991թ.) (*Fredin v. Sweden*) գործով Եվրոպական դատարանը կիրառել է համաչափության սկզբունքը²⁸:

Համաչափության սկզբունքը պահանջում է նաև հաշվի առնել տնտեսական գործունեության սոցիալական նշանակությունը: *Hatton and Others v. United Kingdom* (ՄԻԵԴ, No. 36022/97, 08.07.2003) գործով Եվրոպական դատարանի Մեծ պալատը, քննելով Հիթոյի օդանավակայանի գիշերային թռիչքների թույլատրելիությունը, գտել է, որ Մեծ Բրիտանիան չի խախտել համաչափության պահանջները²⁹:

Բարենպաստ շրջակա միջավայրի իրավունքի համատեքստում համաչափությունը ձեռք է բերում նաև կանխարգելիչ նշանակություն. պետությունը պարտավոր է միջամտել դեռևս այն փուլում, երբ գոյություն ունի էկոլոգիական ռիսկ, այլ ոչ թե սպասել մարդու իրավունքների խախտման վրա հասնելուն: Այս սկզբունքը հստակորեն արտահայտված է Եվրոպական դատարանի Թաթարն ընդդեմ Ռումինիայի (*Tătar v. Romania*) գործով (ՄԻԵԴ, No. 67021/01, 27.01.2009) վճռում³⁰:

Նմանապես, Եվրոպական դատարանը Դի Սարնո և այլք ընդդեմ Իտալիայի (*Di Sarno and Others v. Italy* (ՄԻԵԴ, No. 30765/08, 10.01.2012)) գործով գտավ, որ իտալական իշխանությունները խախտել են Կոնվենցիայի 8-րդ հոդվածի պահանջները³¹:

²⁷ Տե՛ս Եվրոպական դատարանի Համերն ընդդեմ Բելգիայի (*Hamer v. Belgium*) (գանգատ 21861/03, 27.11.2007) գործով վճիռը: ՄԻԵԴ-ը գտավ, որ պահպանվող անտառային գոտում ապօրինաբար կառուցված շինությունների քանդումը չի խախտել սեփականության և մասնավոր կյանքի իրավունքները, քանի որ միջոցը համաչափ էր շրջակա միջավայրի պահպանության լեգիտիմ նպատակին՝ հաշվի առնելով հայցվորի երկարաժամկետ իրավախախտումը և բազմաթիվ նախազգուշացումների անտեսումը:

²⁸ Տե՛ս Եվրոպական դատարանի «Ֆրեդին ընդդեմ Շվեդիայի» գործով (գանգատ՝ թիվ 12033/86) (*Fredin v. Sweden* գործում (ՄԻԵԴ, 12033/86, 18.02.1991)) վճիռը (18.02.1991 թ. Դատարանը գտել է, որ քարհանքի շահագործման թույլտվության չեղարկումը բնապահպանական նկատառումներով չի խախտել սեփականության իրավունքը, քանի որ պետությունն ապահովել էր արդար հավասարակշռություն հանրային և մասնավոր շահերի միջև՝ տրամադրելով փոխհատուցում և նախապես տեղեկացնելով հնարավոր սահմանափակումների մասին:

²⁹ Տե՛ս Եվրոպական դատարանի «Հաթոն և այլք ընդդեմ Միացյալ Թագավորության» (*Hatton and Others v. United Kingdom*) (ՄԻԵԴ Մեծ պալատ, 36022/97, 08.07.2003) գործով վճիռը: ՄԻԵԴ-ը գտել է, որ Մեծ Բրիտանիան չի խախտել Կոնվենցիայի 8-րդ հոդվածը՝ թույլատրելով Հիթոյի օդանավակայանի գիշերային թռիչքների թույլատրություն տալը, քանի որ իշխանությունները իրականացրել էին համապարփակ ուսումնասիրություններ, սահմանափակել էին գիշերային թռիչքների քանակը և ստեղծել էին մոնիթորինգի համակարգ՝ ապահովելով համաչափ հավասարակշռություն տնտեսական շահերի և բնակիչների իրավունքների միջև:

³⁰ Տե՛ս Եվրոպական դատարանի «Թաթար ընդդեմ Ռումինիայի» (*Tătar v. Romania*) գործում (ՄԻԵԴ, No. 67021/01, 27.01.2009) վճիռը: Այս գործով ոսկի արտադրող ձեռնարկությունից տեղի ունեցավ ցյանիդի արտահոսքի հետևանքով թե՛ն դիմողներն անմիջական առողջական խնդիրներ չունեին, դատարանը արձանագրեց, որ ռումինական իշխանությունները պարտավոր էին գնահատել էկոլոգիական ռիսկերը նախապես ձեռնարկել կանխարգելիչ միջոցներ: Դատարանը գտավ, որ իշխանությունների անգործությունը և անբավարար վերահսկողությունը խախտել են Կոնվենցիայի 8-րդ հոդվածը: Գործով հստակեցվեց, որ համաչափության սկզբունքը պահանջում է ոչ միայն արձագանքել վնասին, այլ կանխել այն:

³¹ Տե՛ս Եվրոպական դատարանի Դի Սարնո և այլք ընդդեմ Իտալիայի (*Di Sarno and Others v. Italy* գործում (ՄԻԵԴ, No. 30765/08, 10.01.2012)) վճիռը: Այս գործում ՄԻԵԴ-ը կիրառեց համաչափության սկզբունքը՝ գնահատելով պետության պոզիտիվ պարտավորությունների կատարումը: Դատարանը գտավ, որ պետության անգործությունը՝

Վերոհիշյալ սկզբունքները կազմում են միասնական սահմանադրաիրավական համակարգ, որի ներսում բարենպաստ շրջակա միջավայրի իրավունքը ստանում է իր իրական բովանդակությունը: Այդ համակարգի խախտումը, օրինակ, մեկ սկզբունքի գերակայումը մյուսների հաշվին, հանգեցնում է իրավական կարգավորման անհավասարակշռության և սահմանադրական ռիսկերի առաջացման:

Այսպիսով, սահմանադրական նպատակներն ու սկզբունքները դիտարկվում են ոչ միայն որպես տեսական ուղենիշներ, այլև որպես գործնական չափորոշիչներ, որոնց հիման վրա պետք է գնահատվի շրջակա միջավայրի պահպանության ոլորտում իրականացվող ցանկացած նորմաստեղծ, վարչական կամ դատական գործունեություն:

Գիտական նորույթը կայանում է բարենպաստ շրջակա միջավայրի իրավունքի սահմանադրաիրավական վերաիմաստավորման մեջ:

Հոդվածում հիմնավորվում է, որ շրջակա միջավայրի իրավունքը պետք է դիտարկվի ոչ թե որպես երկրորդական սոցիալական իրավունք, այլ որպես սահմանադրական կարգի հիմունքների և մարդու հիմնարար իրավունքների արդյունավետ իրացման համակարգաստեղծ ցուցիչ:

Օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ բաղադրիչների ընդլայնված մոդել. Առաջարկվում է բարենպաստ շրջակա միջավայրի իրավունքի օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ բնույթների համադրված վերլուծություն՝ ընդգծելով սուբյեկտիվ իրավունքի կոլեկտիվ և հանրային շահի պաշտպանության ներուժը՝ որպես դասական իրավական մոտեցումների զարգացում:

Կանխարգելիչ սահմանադրաիրավական մոտեցման հիմնավորում. Հիմնավորվում է այն թեզը, որ պետության դրական պարտավորությունները շրջակա միջավայրի իրավունքի ոլորտում պետք է ուղղված լինեն ոչ միայն վնասի վերացմանը, այլև էկոլոգիական ռիսկերի վաղաժամ կանխմանը՝ որպես մարդու իրավունքների պաշտպանության առաջնային միջոց:

Հետազոտության արդյունքում կատարված առաջարկներ.

Շրջակա միջավայրի իրավունքի հիմնարար կարգավիճակի ամրապնդում. Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրական դոկտրինայում բարենպաստ շրջակա միջավայրի իրավունքը պետք է հստակ ճանաչվի և կիրառվի որպես անմիջական գործող իրավունք և ենթակա լինի պաշտպանության դատական կարգով: Անհրաժեշտ է զարգացնել *actio popularis* բողոքարկման ինստիտուտի ուղենիշային պրակտիկան, որով կապահովվի շրջակա միջավայրի իրավունքի պահպանության դատական պաշտպանությունը: Այս ինստիտուտի զարգացումը կարող են ապահովել Վճռաբեկ դատարանը և Սահմանադրական դատարանը:

Անհրաժեշտ է Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրական դոկտրինայում բարենպաստ շրջակա միջավայրի իրավունքը հստակ ճանաչել և կիրառել որպես անմիջական գործող սահմանադրական իրավունք՝ ենթակա դատական պաշտպանության: Վճռաբեկ դատարանի և Սահմանադրական դատարանի պրակտիկայում անհրաժեշտ է զարգացնել *actio popularis* բողոքարկման ինստիտուտի ուղենիշային դիրքորոշումներ՝ ապահովելու համար շրջակա միջավայրի իրավունքի հանրային շահով պայմանավորված արդյունավետ դատա-

հանրային ծառայություն չիրականացնելը, անհամաչափ և անընդունելի էր՝ հաշվի առնելով պետության պոզիտիվ պարտավորությունները: Այս գործը ցույց է տալիս համաչափության սկզբունքի կիրառումը ոչ միայն պետության ակտիվ միջամտությունների, այլև նրա անգործության դեպքում:

կան պաշտպանությունը: Սևանա լճի օրինակը վկայում է, որ առկա է ուժեղ նորմատիվ հիմք (հատուկ օրենք) և ինստիտուցիոնալ կառուցվածք (փորձագիտական հանձնաժողով), սակայն դատական պաշտպանության մեխանիզմի բացակայությունը չեզոքացնում է սահմանադրաիրավական երաշխիքների արդյունավետությունը:

Մարդու հիմնարար իրավունքների հետ փոխկապակցության խորացում. Շրջակա միջավայրի անվտանգությունը պետք է մեկնաբանվի որպես մարդու կյանքի (Կոնվենցիայի 2-րդ հոդված) և մասնավոր ու ընտանեկան կյանքի (Կոնվենցիայի 8-րդ հոդված) իրացման նյութական նախապայման, հատկապես Հայաստանի Հանրապետությունում էկոլոգիական ռիսկերի ազդեցությամբ հաստատված համայնքներում:

Եզրակացություն.

Սույն հոդվածում իրականացված համալիր սահմանադրաիրավական վերլուծությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ յուրաքանչյուրի՝ բարենպաստ շրջակա միջավայրի իրավունքը ժամանակակից սահմանադրական պետության ոչ միայն սոցիալական կամ ոլորտային, այլև հիմնարար արժեքային բաղադրիչ է: Այն անմիջականորեն առնչվում է մարդու կյանքի, առողջության, արժանապատիվ ապրելու և անձնական ու ընտանեկան կյանքի պաշտպանության իրավունքներին և, այդ իմաստով, մարդու իրավունքների համակարգի անբաժանելի մաս է:

Համեմատական վերլուծության արդյունքները ցույց են տալիս սահմանադրաիրավական մոդելների էվոլյուցիան՝ մարդակենտրոն մոտեցումներից (Ֆրանսիա, Գերմանիա, Պորտուգալիա, Հարավային Աֆրիկա), որտեղ շրջակա միջավայրը դիտարկվում է որպես մարդու իրավունքների իրացման նախապայման, դեպի բնակենտրոն դոկտրինա (Էկվադոր, Բոլիվիա, Նոր Զելանդիա), որը ճանաչում է բնության սուբյեկտիվ իրավունքները: Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրաիրավական մոդելը, թեև համապատասխանում է մարդակենտրոն մոտեցմանը, դեռևս ամբողջական չի ներառում միջսերնդային արդարության, կլիմայական պաշտպանության կամ բնության իրավունքի ուղղակի սահմանադրական երաշխիքներ: Սակայն, **Հայաստանում բնակենտրոն իրավական մտածողության ներդրման եզակի օրինակ է «Սևանա լճի մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքը**, որը հիմնվելով Սահմանադրության կարգավորումների վրա, շնորհում է լճին հատուկ կարգավիճակ: Այն դիտարկվում է որպես «ազգային արժեք» և «խմելու ջրի ռազմավարական շտեմարան»: Այս մոտեցումն արտահայտում է դոկտրինալ անցումը մարդակենտրոն մոտեցումից դեպի բնակենտրոն մեկնաբանություն:

Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի պրակտիկան (*Taşkın v. Turkey*, *Hamer v. Belgium*, *Tătar v. Romania*, *Di Sarno v. Italy*) հաստատում է պետության պոզիտիվ պարտավորությունները՝ կանխարգելել էկոլոգիական վտանգները, իրականացնել արդյունավետ վերահսկողություն և ապահովել համաչափ հավասարակշռություն՝ տնտեսական շահերի և մարդու իրավունքների պաշտպանության միջև: Հատկանշական է *Taşkın* գործով դիրքորոշումը, որ տնտեսական նպատակահարմարությունը չի կարող արդարացնել բնական ռեսուրսների այնպիսի շահագործում, որը ստեղծում է իրական սպառնալիք մարդու առողջության և կյանքի համար:

Հայաստանի դատական պրակտիկայի վերլուծությունը բացահայտում է համակարգային խնդիրներ՝ Վճռաբեկ դատարանի 2011 թ. որոշումը (ՎԴ/3275/05/09) սահմանափակել է հասարակական կազմակերպությունների՝ բնապահպանական խնդիրների դատական բողո-

քարկման հնարավորությունը, պահանջելով անձի անմիջական իրավունքների վիճարկում: Սահմանադրական դատարանի 2010 թ. որոշումը (ՍԴՈ-906) նույնպես երկակի մեկնաբանություն է ստացել իրավակիրառ պրակտիկայում: Սա վկայում է *actio popularis* ինստիտուտի զարգացման անհրաժեշտության մասին՝ ապահովելու հանրային շահով պայմանավորված դատական պաշտպանությունը:

Հոդվածում հիմնավորվել է կանխարգելիչ սահմանադրաիրավական մոտեցումը, համաձայն որի՝ պետության պոզիտիվ պարտավորությունները պետք է ուղղված լինեն ոչ միայն վնասի փոխհատուցմանը, այլև նախևառաջ էկոլոգիական ռիսկերի վաղաժամ կանխմանը: Սկանա լճի օրենքը վկայում է, որ Հայաստանում շրջակա միջավայրի իրավունքի դոկտրինան ունի ուժեղ նորմատիվ և ինստիտուցիոնալ հիմք, սակայն դրա լիարժեք իրացումը պահանջում է դատական պաշտպանության մեխանիզմների զարգացում:

Ամփոփագիր: Սույն հոդվածը նվիրված է բարենպաստ շրջակա միջավայր իրավունքի սահմանադրաիրավական բնույթի և ապահովման մեխանիզմների համալիր վերլուծությանը: Հոդվածում այս իրավունքը դիտարկվում է որպես կյանքի, առողջության և արժանապատիվ ապրելու իրավունքների իրացման համակարգաստեղծ նախապայման: Համեմատական վերլուծությամբ ներկայացված են մարդակենտրոն (Ֆրանսիա, Գերմանիա, Հնդկաստան) և բնակենտրոն (Էկվադոր, Բոլիվիա, Նոր Զելանդիա) սահմանադրական մոդելները:

Ներկայացված է նաև Հայաստանի Հանրապետության (այսուհետ՝ Հայաստան) դատական պրակտիկան, մասնավորապես՝ Վճռաբեկ դատարանի 2011 թվականի որոշումը: Վերլուծվում են Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի (Եվրոպական դատարան) ուղենիշային գործերը՝ ներկայացնելով պետության պոզիտիվ պարտավորությունների և համաչափության սկզբունքի բովանդակությունը:

Առաջարկվում է կանխարգելիչ սահմանադրաիրավական մոտեցում՝ *actio popularis* ինստիտուտի զարգացում, դատական պաշտպանության արդիականացում հանրային շահի արդյունավետ պաշտպանության ապահովման նպատակով:

Annotation. This article provides a comprehensive constitutional law analysis of the nature of the right to a favorable environment and the mechanisms for its protection. This right is examined as a systemic precondition for the realization of the rights to life, health, and dignified existence.

Through comparative analysis, the article presents anthropocentric constitutional models (France, Germany, Portugal, South Africa, India), where the environment is viewed as a condition for the realization of human rights, and ecocentric models (Ecuador, Bolivia, New Zealand), which recognize the subjective rights of nature. It is noted that while the Republic of Armenia's constitutional law model corresponds to the anthropocentric approach, it does not include direct constitutional guarantees for intergenerational justice, climate protection, or rights of nature.

The article analyzes the case law of the European Court of Human Rights (*López Ostra v. Spain*, *Taşkın v. Turkey*, *Hamer v. Belgium*, *Tătar v. Romania*, *Di Sarno v. Italy*), which confirms the state's positive obligations to prevent environmental threats and ensure a proportionate balance between economic interests and the protection of human rights. Particular emphasis is placed on the Court's position in *Taşkın*, according to which economic expediency cannot justify the exploitation of natural resources that creates a real threat to human health and life.

The judicial practice of the Republic of Armenia is presented, particularly the 2011 decision of the Court of Cassation (VD/3275/05/09), which restricted the ability of civil society organizations to bring environmental cases to court by requiring the contestation of direct individual rights. It is noted that the 2010 Constitutional Court decision (SDO-906) also received ambiguous interpretation in law enforcement practice, which demonstrates the need to develop the *actio popularis* institute to ensure judicial protection of environmental rights in the public

interest.

A preventive constitutional law approach is substantiated, according to which the state's positive obligations should be directed not only at compensating damage, but primarily at the early prevention of environmental risks. In this context, mandatory integration of impact assessment tools is proposed: Health Impact Assessment (HIA), Environmental Impact Assessment (EIA), and Strategic Environmental Assessment (SEA).

As a scientific contribution, an expanded model of the objective and subjective nature of the right to a favorable environment is proposed, emphasizing the potential of subjective rights in protecting collective and public interests. It is argued that this right should be viewed not as a secondary social right, but as a systemic precondition for constitutional order and the effective realization of fundamental human rights.

The article proposes the development of the *actio popularis* institute, improvement of administrative proceedings, and strengthening of preventive mechanisms of state control to ensure effective protection of the public interest in environmental protection.

Аннотация. Настоящая статья посвящена комплексному конституционно-правовому анализу сущности права на благоприятную окружающую среду и механизмов его обеспечения. Данное право рассматривается как системообразующее условие реализации права на жизнь, здоровье и достойное существование.

Посредством сравнительного анализа представлены антропоцентрические конституционные модели (Франция, Германия, Португалия, Южная Африка, Индия), где окружающая среда рассматривается как условие реализации прав человека, и экоцентрические модели (Эквадор, Боливия, Новая Зеландия), признающие субъективные права природы. Констатируется, что конституционно-правовая модель Республики Армения, хотя и соответствует антропоцентрическому подходу, не включает прямых конституционных гарантий межпоколенческой справедливости, климатической защиты или прав природы.

Анализируется практика Европейского суда по правам человека (*López Ostra v. Spain*, *Taşkin v. Turkey*, *Hamer v. Belgium*, *Tătar v. Romania*, *Di Sarno v. Italy*), подтверждающая позитивные обязательства государства по предотвращению экологических угроз и обеспечению соразмерного баланса между экономическими интересами и защитой прав человека. Особо выделяется позиция Суда в деле *Taşkin*, согласно которой экономическая целесообразность не может оправдывать эксплуатацию природных ресурсов, создающую реальную угрозу жизни и здоровью человека.

Представлена судебная практика Республики Армения, в частности **решение Кассационного суда 2011 г. (ВД/3275/05/09)**, ограничивающее возможность общественных организаций обращаться в суд по природоохранным вопросам требованием оспаривания непосредственных прав лица. Отмечается, что решение Конституционного суда 2010 г. (СДО-906) также получило двоякое толкование в правоприменительной практике, что свидетельствует о необходимости развития института *actio popularis* для обеспечения судебной защиты права на окружающую среду в общественных интересах.

Обоснован превентивный конституционно-правовой подход, согласно которому позитивные обязательства государства должны быть направлены не только на компенсацию ущерба, но прежде всего — на раннее предотвращение экологических рисков. В этом контексте предлагается обязательная интеграция инструментов оценки воздействия: на здоровье человека (HIA), на окружающую среду (EIA) и стратегическую экологическую оценку (SEA).

В качестве научной новизны предложена расширенная модель объективной и субъективной сущности права на благоприятную окружающую среду, подчеркивающая потенциал субъективного права в защите коллективных и публичных интересов. Обосновывается, что данное право должно рассматриваться **не как вторичное социальное право**, а как системообразующее условие конституционного порядка и эффективной реализации фундаментальных прав человека.

Предлагается развитие института *actio popularis*, совершенствование административного судопроиз-

водства и укрепление превентивных механизмов государственного контроля для обеспечения эффективной защиты публичного интереса в сфере охраны окружающей среды.

Բանալի բառեր՝ Շրջակա միջավայրի իրավունք, բարենպաստ շրջակա միջավայր, սահմանադրական արժեքներ, իրավական պետություն, իրավական որոշակիություն, համաչափության չափանիշ, *actio popularis*, միջսերնդային արդարություն, կլիմայական պաշտպանություն, բնության իրավունքներ, իրավական երաշխիքներ, ինստիտուցիոնալ մեխանիզմներ, կանխարգելիչ մոտեցում, հանրային շահ, իրավական պատասխանատվություն, վարչական արդարադատություն, սահմանադրական դոկտրինա, ապագա սերունդների իրավունքներ, էկոլոգիական անվտանգություն, պետական պոզիտիվ պարտավորություններ, իրավունքի արդյունավետ իրացում:

Keywords: *environmental law, favorable environment, constitutional values, rule of law, legal certainty, proportionality test, actio popularis, intergenerational justice, climate protection, rights of nature, legal guarantees, institutional mechanisms, preventive approach, public interest, legal responsibility, administrative justice, constitutional doctrine, rights of future generations, environmental security, positive state obligations, effective realization of rights.*

Ключевые слова: *право на окружающую среду, благоприятная окружающая среда, конституционные ценности, правовое государство, правовая определенность, тест соразмерности, actio popularis, межпоколенческая справедливость, климатическая защита, права природы, правовые гарантии, институциональные механизмы, превентивный подход, публичный интерес, правовая ответственность, административное правосудие, конституционная доктрина, права будущих поколений, экологическая безопасность, позитивные обязательства государства, эффективная реализация прав.*

Օգտագործված գրականություն և գիտական աղբյուրներ.

1. Ներպետական նորմատիվ իրավական ակտեր.

1. Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրություն (1995, փոփոխ.՝ 2005, 2015) Constitution of the Republic of Armenia (1995, amended: 2005, 2015):

2. «Սևանա լճի մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքը:

3. «Սևանա լճի էկոհամակարգի վերականգնման, պահպանման, վերարտադրման և օգտագործման միջոցառումների տարեկան ու համալիր ծրագրերը հաստատելու մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքը:

Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի պրակտիկա:

4. Hamer v. Belgium, ECHR, Application No. 21861/03, Judgment of 27 November 2007.

5. Fredin v. Sweden, ECHR, Application No. 12033/86, Judgment of 18 February 1991.

6. Hatton and Others v. United Kingdom [GC], ECHR, Application No. 36022/97, Judgment of 8 July 2003.

7. Tătar v. Romania, ECHR, Application No. 67021/01, Judgment of 27 January 2009.

8. Di Sarno and Others v. Italy, ECHR, Application No. 30765/08, Judgment of 10 January 2012.

9. Թաշքին և այլք ընդդեմ Թուրքիայի, (գանգատ թիվ 46117/99) (2004թ. նոյեմբերի 10) Taşkin kinand Others v. Turkey գործով (գանգատ՝ 46117/99 կայացված՝ 2004թ. նոյեմբերի 10-ին):

2. Համեմատական սահմանադրաիրավական աղբյուրներ.

10. Ֆրանսիայի Հանրապետության Սահմանադրություն՝ Շրջակա միջավայրի Խարտիա (2005) Charter

for the Environment of the French Republic (2005):

11. Էկվադորի Հանրապետության Սահմանադրություն (2008), հոդված 71-72 Constitution of the Republic of Ecuador (2008):
12. Հարավային Աֆրիկայի Հանրապետության Սահմանադրություն (1996), հոդված 24 Constitution of the Republic of South Africa (1996):
13. Հնդկաստանի Հանրապետության Սահմանադրություն (1950), Constitution of India (1950):
14. Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետության Սահմանադրություն (Հիմնական օրենք), Basic Law for the Federal Republic of Germany (Grundgesetz):
15. Բրազիլիայի Դաշնային Հանրապետության Սահմանադրություն (1988), Constitution of the Federative Republic of Brazil (1988):
16. Բոլիվիայի Բազմազգ պետության Սահմանադրություն (2009) և Մայր Երկրի իրավունքների օրենք (2012), Constitution of the Plurinational State of Bolivia (2009) and Law of the Rights of Mother Earth (2012):
17. Պորտուգալիայի Հանրապետության Սահմանադրություն (1976), Constitution of the Portuguese Republic (1976):

ՀՀ դատական պրակտիկա

18. ՀՀ Սահմանադրական դատարանի որոշում թիվ ՍԴԴ-906 (2010թ. սեպտեմբերի 07)՝ actio popularis բողոքարկման ինստիտուտի վերաբերյալ (Decision of the Constitutional Court of the Republic of Armenia No. SDO-906 (September 7, 2010) on the actio popularis institute):
19. ՀՀ Վճռաբեկ դատարանի որոշում թիվ ՎԴ/3275/05/09 (2011թ. ապրիլի 01):

3. Այլ երկրների դատական պրակտիկա.

20. Los Cedros Protected Forest v. ENAMI et al., Constitutional Court of Ecuador, Case No. 1149-19-JP/21 (December 1, 2021).
21. Էկվադորի Սահմանադրական դատարան, Los Cedros անտառի գործ, որոշում թիվ 1149-19-JP/21 (2021թ. դեկտեմբերի 1):
22. Mohammed Salim v. State of Uttarakhand, High Court of Uttarakhand, PIL No. 126/2014, Order dated March 20, 2017.
23. Հնդկաստանի Ոստրակահանդ նահանգի Բարձրագույն դատարան, Գանգես և Յամունա գետերի իրավական սուբյեկտիվության գործ (2017թ. մարտի 20):
24. Neubauer et al. v. Germany, Federal Constitutional Court of Germany, 1 BvR 2656/18, Order of April 29, 2021 (Climate Protection Decision).
25. Գերմանիայի Դաշնային Սահմանադրական դատարան, Կլիմայի պաշտպանության գործ, որոշում 1 BvR 2656/18 (2021 թ. ապրիլի 29):
26. Te Awa Tupua (Whanganui River Claims Settlement) Act, New Zealand Legislation (2017).
27. Նոր Զելանդիայի օրենսդրություն՝ Ուանգանուի գետի իրավական սուբյեկտիվություն (2017):
28. PSB et al. v. Brazil (Climate Fund Case), Brazilian Federal Supreme Court, Judgment of 11 July 2022.
29. Earthlife Africa Johannesburg v. Minister of Environmental Affairs, North Gauteng High Court, South Africa, Case No. 65662/16, [2017] ZAGPPHC 58, Judgment of 8 March 2017.
30. Urgenda Foundation v. State of the Netherlands, Supreme Court of the Netherlands, Case No. 19/00135, Judgment of 20 December 2019.
31. Social and Economic Rights Action Center (SERAC) and Center for Economic and Social Rights (CESR) v. Nigeria, African Commission on Human and Peoples' Rights, Communication No. 155/96, Decision of 2001.
32. Flint Water Crisis, Michigan, USA (2014-2019) - վերաբերելի գործեր և հետազոտություններ:

4. Միջազգային փաստաթղթեր և կոնվենցիաներ.

33. Միավորված ազգերի կազմակերպություն (2015). Մեր աշխարհի վերափոխումը. Կայուն զարգացման 2030 թվականի օրակարգը; United Nations (2015). Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development. UN General Assembly Resolution 70/1:

34. Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին եվրոպական կոնվենցիա (1950), European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (1950):

35. Ռիոյի հռչակագիր շրջակա միջավայրի և զարգացման մասին (1992); Rio Declaration on Environment and Development (1992):

36. ՄԱԿ-ի Եվրոպայի տնտեսական հանձնաժողով (UNECE) (1998). Օրիուսի կոնվենցիա՝ տեղեկատվության մատչելիության, որոշումների կայացմանը հանրային մասնակցության և արդարադատության մատչելիության մասին՝ շրջակա միջավայրի հարցերում UNECE (1998). Aarhus Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-making and Access to Justice in Environmental Matters:

37. Վենետիկի հանձնաժողով (2010). Զեկույց դատական համակարգի անկախության վերաբերյալ. Մաս I – Դատավորների անկախությունը (Venice Commission (2010). Report on the Independence of the Judicial System: Part I – The Independence of Judges. CDL-AD(2010)004):

38. Ֆրանսիայի Շրջակա միջավայրի Խարտիա (Environmental Charter of France (2005)):

39. Փարիզի կլիմայական համաձայնագիր (2015):

5. Գիտական գրականություն.

40. Boyle, A. (2012). Human Rights and the Environment: Where Next? European Journal of International Law, 23(3), 613-642. DOI: 10.1093/ejil/chs054; Բոյլ, Ա. (2012). Մարդու իրավունքները և շրջակա միջավայրը. Ո՞ր ենք շարժվում հաջորդիվ. Եվրոպական միջազգային իրավունքի հանդես, 23(3), 613-642:

41. Knox, J.H. (2018). Framework Principles on Human Rights and the Environment. UN Special Rapporteur Report. UN Doc. A/HRC/37/59; Կնոքս, Ջ. Հ. (2018). Մարդու իրավունքների և շրջակա միջավայրի շրջանակային սկզբունքները. ՄԱԿ-ի հատուկ զեկուցողի զեկույց:

42. Boyd, D.R. (2012). The Constitutional Right to a Healthy Environment. Environment: Science and Policy for Sustainable Development, 54(4), 3-15.

43. Դ. Շելթոն (2006). Մարդու իրավունքները և շրջակա միջավայրը. ի՞նչ կոնկրետ բնապահպանական իրավունքներն են ճանաչվել. Դենվերի միջազգային իրավունքի և քաղաքականության հանդես, 35(1), 129–171. (Shelton, D. (2006). Human Rights and the Environment: What Specific Environmental Rights Have Been Recognized? Denver Journal of International Law and Policy, 35(1), 129-171):

44. Կոտզե, Լ. և Փաթերսոն, Ա. Ռ. (2009). Դատական իշխանության դերը շրջակա միջավայրի կառավարման (բնապահպանական կառավարման) գործում. սահմանադրական բնապահպանական իրավունքների համեմատական դիտանկյուններ. (Kotzé & Paterson, A.R. (2009). The Role of the Judiciary in Environmental Governance. Comparative Perspectives on Constitutional Environmental Rights, Kluwer Law International):

45. Փեդերսեն, Օ.Վ. (2010). Բնապահպանական սկզբունքներ և բնապահպանական արդարադատություն. Բնապահպանական իրավունքի ակնարկ, 12(1), 26-49 (Pedersen, O.W. (2010). Environmental Principles and Environmental Justice. Environmental Law Review, 12(1), 26-49):

6. Միջազգային կազմակերպությունների զեկույցներ

46. ՄԱԿ-ի շրջակա միջավայրի ծրագիր (UNEP) (2019). Շրջակա միջավայրի իրավունքի գերակայության առաջին գլոբալ զեկույցը; UNEP (2019). Environmental Rule of Law: First Global Report. Nairobi: United Nations Environment Programme. ISBN: 978-92-807-3720-8:

47. Եվրոպական միություն (2008). Դիրեկտիվ 2008/99/EC՝ շրջակա միջավայրի պաշտպանության մասին՝ քրեական իրավունքի միջոցներով; European Union (2008). Directive 2008/99/EC of the European

Parliament and of the Council on the Protection of the Environment through Criminal Law. Official Journal L 328, 06/12/2008:

48. Առողջապահության համաշխարհային կազմակերպություն (2013). Առողջության ներառումը շրջակա միջավայրի ազդեցության գնահատումներում. ԱՀԿ Եվրոպայի տարածաշրջանային գրասենյակ WHO (2013). Health in Environmental Impact Assessment: A Primer for a Proportionate Approach. Copenhagen: WHO Regional Office for Europe. ISBN: 9789289000444:

49. Առողջապահության համաշխարհային կազմակերպություն (2011). Բնապահպանական առողջություն ռազմավարական բնապահպանական գնահատման մեջ. ԱՀԿ Եվրոպայի տարածաշրջանային գրասենյակ WHO (2011). Environmental Health in Strategic Environmental Assessment. Copenhagen: WHO Regional Office for Europe:

Թումանյան Կ. - Բարձրագույն դատական խորհրդի անդամ, էլիասցե՝ kartumanyan@yahoo.com:

Ներկայացվել է խմբագրություն 29.12.2025 թ., տրվել է գրախոսության 29.12.2025 թ., երաշխավորվել է ՀՀ Վճռաբեկ դատարանի նախագահ, ՀՀ վաստակավոր իրավաբան, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Լիլիթ Թադևոսյանի կողմից, ընդունվել է տպագրության 15.01.2026 թ.: